

ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՈՒ ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՎ ՄԱՀՄԱՆԱՓԱԿՄԱՆ ՄԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ
ՆՈՐԱՍՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԵՎ ՁԵՎԱԿԱՆ
ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)

ԱՐԹՈՒՐ ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ

Մարդու իրավունքների հռչակումից բացի՝ կարևոր է դրանց կենսագործումը, այսինքն՝ ստեղծվեն բարենպաստ պայմաններ դրանք կյանքի կոչելու համար, ապահովվեն դրանց պահպանությունը և պաշտպանությունը, վերացվեն այն արգելքները, որոնք խանգարում են մարդկանց՝ օգտագործելու իրենց հնարավորությունները: Այլ կերպ ասած՝ մարդու իրավունքները պետք է լինեն երաշխավորված: Մարդու իրավունքների երաշխիքները պայմաններ, կառուցակարգեր, եղանակներ ու միջոցներ են՝ ուղղված իրավունքների և ազատությունների կենսագործմանը, դրանց պահպանությանը և պատշաճ պաշտպանությանը¹: Առանց երաշխիքների մարդու իրավունքները կմնան բարի ցանկություն, պատվիրան և չեն կարող կատարել իրենց հասարակական առաքելությունը: Այդ երաշխիքների համակարգում կարևոր տեղ են գրավում իրավականները: Դրանք Սահմանադրությամբ և օրենքներով ամրագրված մարդու իրավունքներն են, դրանց իրականացման կարգը, պահպանության և պաշտպանության իրավական միջոցները, կառուցակարգերը²: Հատկապես կարևոր է պատասխանատվությունը մարդու իրավունքները խախտելու համար: Եթե մարդու իրավունքների այլ երաշխիքներն ուղղված են ընդհանուր բարենպաստ մթնոլորտի ստեղծմանը, կատարում են նախադրյալի դեր, ապա իրավական երաշխիքները կոնկրետ են, ուղղակի, ազդեցիկ ու գործուն:

Մարդու իրավունքների երաշխավորման գործում մեծ է Սահմանադրության դերը, որը պարունակում է բարձրագույն իրավական ուժ ունեցող երաշխիք-հոդվածներ: Ամենից ընդհանուր երաշխիքը սահմանադրական կարգն է, նրա համընդհանուր ճանաչում գտած

¹ Հիմնական իրավունքների ու ազատությունների երաշխիքները **ըստ գործողության ոլորտի**, լինում են՝ ներպետական և միջազգային, **ըստ ապահովման եղանակի**՝ պետական-իրավական և հասարակական, **ըստ ներգործության ձևի**՝ ընդհանուր հասարակական պայմաններ (քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, գաղափարական-կրթական) և իրավական երաշխիքներ (սահմանված են օրենքներով, պարտադիր են, ազդեցիկ և գործուն):

² Իրավական երաշխիքներն իրենց հերթին լինում են **սահմանադրական** (Սահմանադրությամբ ամրագրված) և **չյուզային-օրենսդրական** (տարբեր ոլորտներ կարգավորող օրենքներով ամրագրված):

սկզբունքներն ու նորմերը և, անշուշտ, դրանց անշեղ պահպանությունը: Սահմանադրական այդ երաշխիքից բխում են հիմնական իրավունքների և ազատությունների ապահովման որոշակի հնարավորություններ մարդկանց համար և որոշակի պարտականություններ՝ պետության համար: Մարդու իրավունքների ճանաչումը, պահպանությունը, ապահովումը և պաշտպանությունը պետության պարտականությունն է:

Տեսական այս համատեքստում փորձենք քննարկել ՀՀ 2015 թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը, վեր հանել և համակարգային ու ձևական իրավական մեկնաբանության ենթարկել դրա իրավական այն դրույթները, որոնք նորամուծություն են սահմանադրական իրավունքների ու ազատությունների կենսագործման, ինչպես նաև դրանց սահմանափակման կառուցակարգերում:

Սահմանադրական նորամուծություններից մեկը Սահմանադրության 75 հոդվածում ամրագրված դրույթն է, ըստ որի հիմնական իրավունքները և ազատությունները կարգավորելիս օրենքները սահմանում են այդ իրավունքների և ազատությունների արդյունավետ իրականացման համար անհրաժեշտ կազմակերպական կառուցակարգեր և ընթացակարգեր: Այս դրույթը մարդու իրավունքների օրենսդրական երաշխիքներից է: Ամեն մի երկրում օրենսդիր մարմինը ապահովում է մարդու իրավունքների իրավական կարգավորումը և պաշտպանությունը՝ օրենքներ ընդունելու միջոցով: Օրենքները որոշակիացնում են սահմանադրական իրավունքների իրականացման կարգը, սահմանում են լրացուցիչ երաշխիքներ դրանց համար: Օրենսդիր իշխանության դերը այս հարցում հատկապես կարևոր է, քանի որ մարդու իրավունքների ապահովման, պաշտպանության հետ կապված գրեթե բոլոր հարցերի կարգավորումը վերապահված է օրենքներին: Ընդ որում, որպես կանոն, բացառապես օրենքներով են սահմանվում մարդու իրավունքներն իրականացնելու, պաշտպանելու պայմանները և կարգը, իրավունքների սահմանափակումները: Այս համատեքստում Սահմանադրությունը ամրագրում է հանրային իշխանության պարտականությունը, որը առաջին հերթին վերաբերում է օրենսդիր մարմնին. հիմնական իրավունքները և ազատությունները կարգավորելիս օրենքները պետք է սահմանեն դրանց արդյունավետ իրականացման համար անհրաժեշտ կազմակերպական կառուցակարգեր և ընթացակարգեր: Այսպիսով, Սահմանադրությունը պարտավորեցնում է օրենսդիրին ստեղծել հիմնական իրավունքների ու ազատությունների սահմանադրական չափորոշիչների կենսագործման համար անհրաժեշտ և արդյունավետ կառուցակարգ: Սակայն այդ պարտականության սուբյեկտ են նաև իշխանության այլ մարմինները, որոնցից ամեն մեկն իր իրավասության շրջանակում որոշակի դերակատարում ունի հիմնական իրավունքների և ազատությունների օրենսդրական կարգավորման գոր-

ծընթացում: Օրինակ՝ Մարդու իրավունքների պաշտպանը տարեկան հաղորդում է ներկայացնում Ազգային ժողով իր գործունեության, մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության վիճակի մասին: Այն կարող է պարունակել օրենսդրական կամ այլ բնույթի միջոցառումների վերաբերյալ առաջարկներ:

Հիմնական իրավունքների ու ազատությունների կենսագործումը, որպես գործընթաց, պետությունից պահանջում է ձեռնարկել օրենսդրական-նորմատիվային և կազմակերպական միջոցներ՝ սահմանադրական նորմերը ժամանակին, համակողմանի և լիակատար իրականացնելու համար: Դա հավասարապես վերաբերում է սահմանադրական բոլոր նորմերին, այդ թվում՝ ինքնաիրագործելի: Վերջիններս հիմնական իրավունքները և ազատությունները առավել ամբողջական իրացնելու համար օրենսդրական կարգավորման կարիք ունեն: Սակայն, բացի օրենսդրական կարգավորումից, հիմնական իրավունքների ու ազատությունների կենսագործման համար անհրաժեշտ են համապատասխան իրավասություն ունեցող մարմիններ՝ օժտված կազմակերպական, իրավական, գործառութային ու ինստիտուցիոնալ անհրաժեշտ լիազորություններով:

Այսպիսով, պետությունը պետք է ունենա մարդու իրավունքների ապահովման (պաշտպանության) սոցիալ-իրավաբանական կառուցակարգ, որպեսզի ապահովի մարդու իրավունքների (ներառյալ դրանց միջազգային և սահմանադրական չափորոշիչների) հարգման և կենսագործման անհրաժեշտ պայմանները: Այդ կառուցակարգի գլխավոր նպատակը հիմնական իրավունքների և ազատությունների ապահովումն ու պաշտպանությունն է: Վերջիններիս ապահովման (պաշտպանության) սոցիալ-իրավաբանական կառուցակարգի գլխավոր նպատակից բխում են հիմնական իրավունքների ու ազատությունների ոլորտի հետևյալ խնդիրները՝ իրավական ամրագրում (ճանաչում), պահպանում, պաշտպանություն, խախտված իրավունքների վերականգնում, բնակչության իրավական մշակույթի ձևավորում: Բոլոր խնդիրները պետք է լուծվեն ներդաշնակորեն: Դրանցից մեկի հետ մնալն անպայմանորեն ազդում է մյուսների արդյունավետության վրա:

Ակնհայտ է, որ հիմնական իրավունքները և ազատությունները առավել ամբողջական և արդյունավետ իրացնելու համար օրենսդրական կարգավորման կարիք ունեն: Դա նախադրյալ է սահմանադրական նորմերի իրավական որոշակիացման, մեկնաբանման ու պարզաբանման, ինչպես նաև կենսագործման միջոցով այն համալիր աշխատանքների համար, որոնք կհանգեցնեն Սահմանադրությամբ ծրագրված սոցիալական արդյունքին: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ այդ կարգավորումը մեխանիկական գործընթաց չէ, ինչպես շատ դեպքերում մեզանում դա արվում է: Որպեսզի նորմատիվ կարգավորումը լինի արդյունավետ և ծառայի սահմանադրական հիմնական իրա-

վունքների ամրագրմամբ հետապնդվող նպատակներին, այն պետք է ներառի մարդու հիմնական իրավունքների ու ազատությունների՝ 1) իրականացման սահմաններն ու եղանակները որոշելը, 2) սահմանափակման կանոնները, 3) իրացման տարբերակված ռեժիմները, 4) պաշտպանության և պահպանության ընթացակարգերը, 5) խախտման համար պատասխանատվության և հարկադրանքի այլ միջոցները, 6) խախտումների վերականգնման և պատճառված վնասի հատուցման ձևերի ու չափերի սահմանումը, 7) հնարավոր խախտումների կանխման և նախականիման միջոցների թվարկումը³:

Հիմնական իրավունքների և ազատությունների օրենսդրական կարգավորման այս պահանջների պահպանման դեպքում պետությունը կունենա իրավունքների և ազատությունների արդյունավետ իրականացման համար անհրաժեշտ կազմակերպական կառուցակարգեր և ընթացակարգեր:

Սահմանադրության 75 հոդվածը համակարգային սերտ կապ ունի 80 հոդվածի հետ, որը սահմանում է. «Հիմնական իրավունքների և ազատությունների վերաբերյալ դրույթների էությունն անխախտելի է»: Այս իրավական բանաձևը հասկանալու և դրա ու 75 հոդվածում ամրագրված դրույթների կապերը բացահայտելու համար պետք է քննարկել իրավական համակարգում Սահմանադրության դերի, դրա՝ որպես օրենքի գործողության առանձնահատկությունների, Սահմանադրության և մարդու իրավունքների իրավական ինստիտուտի հարաբերակցության վերաբերյալ հարցերը:

Սահմանադրությունը հիմնական օրենքն է կամ օրենքների օրենքը, որն ունի հիմնադիր բնույթ: Սահմանադրության ընդունումը չի նշանակում, որ դրա իրավական գաղափարներն ու նորմերը, մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների ու ազատությունների մասին դրույթներն արդեն իրականություն են: Սահմանադրությունն ամրագրում է հասարակական հարաբերությունների վրա իրավական ներգործության ցանկալի տեսլականը, որի իրականության վերաձելն ու հասարակական հարաբերությունները սահմանադրականացնելը պահանջում են պետաիրավական ակտիվ գործունեություն:

Սահմանադրական հիմնադրույթները և պահանջները սոցիալական պրակտիկայում կենսագործելու բազմափուլ ճանապարհի առաջին օղակն են: Հիմնական օրենքի դրույթների հետագա զարգացումը կատարվում է այլ նորմատիվ փաստաթղթերի միջոցով: Սահմանադրությունն ինքնին առանց այլ օրենքների ընդունակ չէ լուծելու իրավական կարգավորման խնդիրները: Սահմանադրական շատ դրույթների գործողությունը նպատակին է ծառայում ընթացիկ օրենսդրության հետ համալիր, փոխկապակցված: Իսկ վերջինը բարդ և բազմամա-

³ Сե'у Глухарева Л. И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). М., 2003, էջ 158:

կարդակ ստորակարգային երևույթ է: Կարգավորման այդ շղթայում (Սահմանադրություն - սահմանադրական օրենք – օրենսգիրք – օրենք - ենթաօրենսդրական իրավական ակտեր - անհատական իրավական ակտեր) վտանգ կա, որ սահմանադրական դրույթները կտարբալուծվեն ընթացիկ օրենքներում, քանի որ վերջիններս, չնայած Սահմանադրության առաջադիմական բովանդակությանը, մի շարք դեպքերում հնարավոր է, որ դրսևորեն սահմանադրական դրույթներին անհամապատասխանություն, դրանցից շեղվելու, դրանց հակասելու միտում: Այդ խնդրի իրականացման երաշխիքն առաջին հերթին ՀՀ Սահմանադրությունն է՝ որպես յուրահատուկ գաղափարական կողմնորոշիչ, բարձրագույն իրավաբանական ուժ ունեցող նորմատիվ ակտ: Այն իրավաբանական հիմք է իրավունքի բոլոր ճյուղերի համար, քանի որ նրա դրույթներն առաջնային, ելակետային և հիմնարար են:

Սահմանադրությունից օրենսդրության շեղվելու խնդրի լուծման՝ համաշխարհային պրակտիկայում տարածված միջոցներից է սահմանադրական դրույթներին անմիջական գործողություն տալը, ինչն էլ արված էր ՀՀ Սահմանադրության նախորդ խմբագրությունների 6 հոդվածում: Սակայն 2015 թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը հրաժարվեց այդ դրույթից:

Մարդու իրավունքները ևս ինքնաբերաբար չեն կենսագործվում և որոշակի երաշխիքների կարիք ունեն: Դրանցից մեկն էլ մարդու իրավունքների իրավական կարգավորումն է: Այդ կարգավորման գործում հիմնարար դեր է կատարում Սահմանադրությունը՝ որպես մարդու իրավունքների հիմնական ազգային աղբյուր: Հաշվի առնելով համաշխարհային փորձը, Սահմանադրությունը ամրագրում է մարդու իրավունքների սկզբունքները, մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների և ազատությունների բավականին լայն շրջանակը, դրանց սահմանադրական-իրավական բովանդակությունը, ինչպես նաև մարդու իրավունքների երաշխիքները: Մարդու կարգավիճակին նվիրված սահմանադրական նորմերի հիմքում դրված են բնական իրավունքի տեսության գաղափարները և միջազգային պայմանագրերում ամրագրված՝ մարդու իրավունքների չափանիշները: ՀՀ Սահմանադրությունը (հոդված 3) հռչակում է՝

ա) մարդը բարձրագույն արժեք է,

բ) մարդու անօտարելի արժանապատվությունն իր իրավունքների և ազատությունների անքակտելի հիմքն է,

գ) մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների և ազատությունների հարգումն ու պաշտպանությունը հանրային իշխանության պարտականություններն են,

դ) հանրային իշխանությունը սահմանափակված է մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներով և ազատություններով՝ որպես անմիջականորեն գործող իրավունք:

Այսպիսով, ՀՀ-ում անմիջական գործողության ուժ ունեն միայն մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատությունները: Դա կարևոր երաշխիք է Սահմանադրությունից օրենսդրության շեղվելու խնդրի լուծման համար, որովհետև իրավակիրառական մարմինները որոշումներ կայացնելիս կարող են անմիջականորեն վկայակոչել հիմնական իրավունքների և ազատությունների սահմանադրական բովանդակությունն արտահայտող դրույթները որպես անմիջական գործող իրավունք, այլ ոչ թե օրենքի միջոցով, միջնորդավորված-անուղակի գործող իրավադրույթներ: Երկրորդ երաշխիքը նշված խնդիրը հաղթահարելու ճանապարհին հիմնական իրավունքների և ազատությունների վերաբերյալ դրույթների էության անխախտելիությունն է:

ՀՀ Սահմանադրության 80 հոդվածը սահմանում է արգելք: «Հիմնական իրավունքների և ազատությունների վերաբերյալ դրույթների էությունն անխախտելի է» իրավական բանաձևը, ըստ էության, արգելք է հանրային իշխանության և նրա մարմինների համար: Այդ արգելքից բխում է նրանց հետևյալ պարտականությունը: Հիմնական իրավունքների սահմանադրական դրույթներն իրավական կարգավորման շղթայում (Սահմանադրություն - սահմանադրական օրենք - օրենսգիրք - օրենք - ենթաօրենսդրական իրավական ակտեր - անհատական իրավական ակտեր) որոշակիացնելիս՝ չխեղաթյուրել, չխախտել, բովանդակային առումով շուտ չտալ, չչեզոքացնել դրանց էությունը: Ինչպե՞ս է դա հնարավոր: Օրինակ՝ միավորումներ կազմելու իրավունքը չի կարող ունենալ միայն սահմանադրական կարգավորում: Դա բավականին բարդ և բազմաբնույթ, օրենսդրական և ենթաօրենսդրական կարգավորում պահանջող հիմնական իրավունք է, որի իրավական կարգավորումը պետք է անպայմանորեն որոշակիացվի օրենքներում: Եթե այդ ընթացքում սահմանվի միավորումների որպես կազմակերպությունների գրանցման ոչ թե ծանուցողական-ստուգող, այլ թույլատրական կարգ, ապա այդպիսի իրավակարգավորումը կարելի է համարել հիմնական իրավունքի էության խեղաթյուրում, որովհետև այդ դեպքում միավորվելու հնարավորության կենսագործումը կախված է պետության հայեցողությունից: Իսկ դա մարդու հիմնական իրավունքի էության խախտում է:

Հիմնական իրավունքների ու ազատությունների սահմանադրական չափորոշիչների կենսագործման օրենսդրական-նորմատիվ համակարգի տարրերից մեկը հիմնական իրավունքների ու ազատությունների սահմանափակման կանոններն են: Ինչպես նախկին երկու, այնպես էլ գործող խմբագրությամբ ՀՀ Սահմանադրությունը, ելնելով համաշխարհային սահմանադրական պրակտիկայից, սահմանում է իրավունքների և ազատությունների սահմանափակման կարգը և հիմքերը: Սակայն վերջին խմբագրությունը էական նորամուծություններ է կատարել այդ ինստիտուտում: Այդ նորամուծությունները հասկանա-

լու համար փորձենք դրանք ենթարկել համակարգային և ձևական իրավաբանական մեկնաբանման:

Հիմնական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակումը, Սահմանադրությամբ ամրագրված և սահմանադրված կոնկրետ իրավունքի կամ ազատության բովանդակության նեղացումը, նվազեցումը, բացառումն է պետության կողմից՝ ինչ-ինչ կարևոր շահերից ելնելով: Հասարակության զարգացումն անխուսափելիորեն ծնում է իրադրություններ, որոնք պահանջում են պետությունից սահմանափակել մարդու իրավունքները: Խնդիրը սակայն այն է, թե ինչ հիմքերով, ինչ ժամանակով և ինչ շրջանակներում կարելի է և պետք է դա արվի: Այս ոլորտում կամայականությունը և չարաշահումներն անթույլատրելի են: Որպեսզի պետությունը չդիմի կամայականության մարդու իրավունքների սահմանափակման հարցում, մշակվել և կիրառվում են որոշակի սահմանադրական չափանիշներ: Սահմանադրության 2-րդ գլխի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ

1) մարդու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները բաժանված են չսահմանափակվող և սահմանափակվող հիմնական իրավունքների ու ազատությունների: Այսինքն՝ կան իրավունքներ և ազատություններ, որոնք ընդհանրապես ենթակա չեն որևէ սահմանափակման՝ ոչ մի դեպքում: Օրինակ՝ կյանքի իրավունքը, իրավահավասարության իրավունքը և այլն:

2) Սահմանափակվող հիմնական իրավունքները և ազատությունները կարելի է անվանել Սահմանադրությամբ սահմանված հիմքերով և միայն օրենքով սահմանափակվող իրավունքներ: Սահմանափակման ենթակա հիմնական իրավունքների և ազատությունների համար Սահմանադրությունը կոնկրետ իրավունքը կամ ազատությունն ամրագրող հոդվածում նախատեսում է այդ իրավունքի կամ ազատության սահմանափակման հիմքերը և կարգը: Օրինակ՝ ՀՀ Սահմանադրության 41 հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ մտքի, խղճի և կրոնի ազատության արտահայտումը կարող է սահմանափակվել միայն օրենքով: Օրենքը պետք է հստակ սահմանի այդ սահմանափակումների իրավական ձևակերպումը և ապահովի սահմանափակման անհրաժեշտության պատշաճ հիմնավորումը: Այլ ակտով սահմանափակման նախատեսումը բացառվում է: Սահմանափակման հիմքերն են՝ պետական անվտանգության, հասարակական կարգի, առողջության և բարոյականության կամ այլոց հիմնական իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության նպատակները: Սրանք այն դեպքերն են, երբ իրավակարգին սպառնացող վտանգները հնարավոր չէ չեզոքացնել այլ կերպ, քան այդ իրավունքների ու ազատությունների սահմանափակմամբ:

3) ՀՀ Սահմանադրությունը սահմանում է նաև մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների ու ազատությունների սահմանափակ-

ման որոշակի ընդհանուր չափանիշներ, այն է՝ ա) սահմանափակման համաչափության սկզբունքը, բ) սահմանափակման որոշակիության սկզբունքը, գ) հիմնական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակումները չեն կարող գերազանցել ՀՀ միջազգային պայմանագրերով սահմանված սահմանափակումները:

Համաձայն Սահմանադրության 76 հոդվածի («Հիմնական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակումներն արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ»)՝ արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատությունները, բացառությամբ Սահմանադրության 23-26, 28-30, 35-37 հոդվածներում, 38 հոդվածի 1-ին մասում, 41 հոդվածի 1-ին մասում, 47 հոդվածի 1-ին մասում, 5-րդ մասի 1-ին նախադասությունում և 8-րդ մասում, 52 հոդվածում, 55 հոդվածի 2-րդ մասում, 56, 61, 63-72 հոդվածներում նշվածների, կարող են օրենքով սահմանված կարգով ժամանակավորապես կասեցվել կամ լրացուցիչ սահմանափակումների ենթարկվել միայն այնքանով, որքանով դա պահանջում է իրավիճակը՝ արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ պարտավորություններից շեղվելու վերաբերյալ ստանձնած միջազգային պարտավորությունների շրջանակներում: Արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ չեն կարող սահմանափակվել Սահմանադրության 23-26, 28-30, 35-37 հոդվածներում, 38 հոդվածի 1-ին մասում, 41 հոդվածի 1-ին մասում, 47 հոդվածի 1-ին մասում, 5-րդ մասի 1-ին նախադասությունում և 8-րդ մասում, 52 հոդվածում, 55 հոդվածի 2-րդ մասում, 56, 61, 63-72 հոդվածներում նշված մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատությունները:

Սահմանադրության 76 հոդվածի իմաստով սահմանափակման հիմքերը երկուսն են՝ ռազմական կամ արտակարգ դրությունը⁴: Սահմանափակման ձևը գործադիր իշխանության մարմնի որոշումն է: Ռազմական կամ արտակարգ դրության ժամանակ գործադիր մարմիններն իրենց ակտերով միջնորդավորում են սահմանափակման կիրա-

⁴ Չինված հարձակման, դրա անմիջական վտանգի առկայության կամ պատերազմ հայտարարվելու դեպքերում Կառավարությունը հայտարարում է **ռազմական դրություն**, ուղերձով դիմում է ժողովրդին և կարող է հայտարարել ընդհանուր կամ մասնակի զորահավաք (ՀՀ Սահմանադրություն, հոդված 119): Սահմանադրական կարգին սպառնացող անմիջական վտանգի դեպքում, օրինակ՝ զանգվածային անկարգությունների կամ իշխանության մարմինների վրա զինված հարձակումների ժամանակ, Կառավարությունը հայտարարում է **արտակարգ դրություն**, ձեռնարկում է իրավիճակից բխող միջոցառումներ և այդ մասին ուղերձով դիմում է ժողովրդին (ՀՀ Սահմանադրություն, հոդված 120): Սահմանադրության համաձայն՝ և՛ արտակարգ դրություն, և՛ ռազմական դրություն հայտարարվելու դեպքում իրավունքի ուժով անհապաղ գումարվում է Ազգային ժողովի հատուկ նիստ՝ որպես գործադիր իշխանության նկատմամբ իրականացվող վերահսկողության ձև: Ազգային ժողովը կարող է պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ վերացնել ռազմական կամ արտակարգ դրությունը կամ չեղյալ հայտարարել դրանց իրավական ռեժիմով նախատեսված միջոցառումների իրականացումը:

ռումը կոնկրետ հարաբերություններում: Մակայն այդպիսի սահմանափակման պայմանները, սահմանափակման գործադիր սուբյեկտներն ու օբյեկտները, եղանակներն ու ժամկետները պետք է հստակորեն սահմանված լինեն օրենքով: Սահմանադրության ուժով ռազմական և արտակարգ դրության իրավական ռեժիմները սահմանվում են օրենքով, որն ընդունվում է պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ: Գործադիր մարմինները միայն կիրառում են դրանք:

Ռազմական կամ արտակարգ դրության վերաբերյալ օրենքները նախատեսում են հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները ժամանակավորապես կասեցնելու (օրինակ՝ հանրահավաքների իրավունք) կամ լրացուցիչ սահմանափակումների ենթարկելու միջոցառումներ: Գործադիր մարմինները դրանք կիրառում են միայն այնքանով, որքանով դա պահանջում է իրավիճակը:

Հիմնական իրավունքների սահմանափակման հարցում 2015 թ. սահմանադրական բարեփոխումների նորամուծություններից են հիմնական իրավունքների սահմանափակման երկու սկզբունքի՝ համաչափության և որոշակիության ամրագրումը: Այդ սկզբունքները կարևոր նշանակություն ունեն հիմնական իրավունքների պաշտպանության համար:

Սահմանադրության 78 և 79 հոդվածների համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանցում ամրագրված նորմ-սկզբունքներում իրավունքների և պարտականությունների բաշխման հարցում առկա են որոշակի տարբերություններ: Ընդհանուրն այն է, որ երկու սկզբունք-նորմերի՝ որպես սուբյեկտիվ հիմնական իրավունքի կրողներ են բոլորը: Պետությունը Սահմանադրությամբ սահմանված կարգով կարող է սահմանափակել հիմնական իրավունքները: Մակայն ամեն ոք ունի իրավունք-ակնկալիք, որ այդ սահմանափակումը կլինի համաչափ և որոշակի: Այս իրավունքին թղթակցում է պետության պարտականությունը՝ դուրս չգալ այդ սկզբունքների շրջանակից: Այս ընդհանուր պարտականությունը կրող կոնկրետ հանրային սուբյեկտները, սակայն, տարբեր են: Սահմանափակման որոշակիության սկզբունքից բխող պարտականության կրողն օրենսդիր մարմինն է, որին վերապահելով հիմնական իրավունքների սահմանափակման իրավագործություն, Սահմանադրությունը պարտավորեցնում է ապահովել սահմանափակման որոշակիությունը:

Համաչափության սկզբունք-նորմից բխող պարտավորության կրողը համարվում է ոչ միայն օրենսդիրը (կամ ցանկացած իրավաստեղծ), այլև իրավակիրառող մարմինները՝ գործադիր, իրավապահպան, հսկող, վերահսկող և այլն: Այսինքն՝ հիմնական իրավունքների սահմանափակման համաչափությունը վերաբերում է ոչ միայն օրենսդիրին, երբ որ նա սահմանում է հիմնական իրավունքների սահմանա-

փակման ընդհանուր օրենսդրական նորմերը (օրինակ՝ նախնական կալանքի վերցնելու կարգը), այլ նաև իրավակիրառողներին, ովքեր օրենսդրական ընդհանուր նորմերի հիման վրա ընդունում են հիմնական իրավունքների սահմանափակման անհատական ակտեր (օրինակ՝ կոնկրետ անձի նկատմամբ նախնական կալանք կիրառելու որոշումը):

Հիմնական իրավունքների սահմանափակման համաչափության սկզբունքն ունի իր տարրերն օրենսդրման ոլորտում: Սահմանադրությամբ ամրագրված հիմնական իրավունքների մի մասը ենթակա է սահմանափակման Սահմանադրությամբ սահմանված նպատակներին համապատասխան և միայն օրենքով: Օրինակ՝ Սահմանադրության 27 հոդվածի առաջին մասի 4-րդ կետը սահմանում է «հանցանքի կատարումը կամ դա կատարելուց հետո անձի փախուստը կանխելու նպատակով» օրենքով սահմանված կարգով անձնական ազատությունից զրկելու հնարավորությունը: Սահմանադրական նորմն ամրագրում է ազատությունից զրկելու կոնկրետ հիմք-նպատակ, որի կիրառման կարգը պետք է սահմանվի օրենքով:

Համաչափության սահմանադրական սկզբունքն օրենսդրին թելադրում է, որ տվյալ դեպքում անձնական ազատության սահմանափակման օրենսդրական միջոցներն ընտրելիս դրանք պետք է պիտանի և անհրաժեշտ լինեն Սահմանադրությամբ սահմանված նպատակին հասնելու համար: Օրենսդիրի կողմից ընտրված միջոցը պետք է համարժեք լինի սահմանափակվող հիմնական իրավունքի կամ ազատության նշանակությանը:

Եթե օրենսդիրի ընտրած միջոցը պիտանի և անհրաժեշտ չէ Սահմանադրությամբ սահմանված նպատակի համար, ինչպես նաև համարժեք չէ սահմանափակվող իրավունքի կամ ազատության նշանակությանը, ապա օրենսդիր իշխանության գործելակերպը կարելի է որակել Սահմանադրությամբ իրեն վստահված լիազորության չարաշահում: Այլ կերպ ասած՝ պետությանն արգելվում է ձեռնարկել կամ ընտրել միջոցներ, որոնք չափից շատ են սահմանափակում հիմնական սահմանադրական իրավունքը:

Այսպիսով, սահմանափակումների չարաշահումն արգելված է: Ենթադրենք, օրինակ՝ օրենսդիրը սահմանում է անձնական ազատությունից զրկելու նախնական կալանքի կարգ, որը կիրառվում է բոլոր հանցանքների համար՝ անխտիր և պարտադիր: Արդյո՞ք պիտանի և անհրաժեշտ է օրենսդիրի տված լուծումը՝ հանցանքի կատարումը կամ դա կատարելուց հետո անձի փախուստը կանխելու նպատակի համար: Անկասկած, ընտրված միջոցը համարժեք չէ անձնական ազատության՝ որպես սահմանափակող հիմնական իրավունքի նշանակությանը, որովհետև այն ենթադրում է բոլոր տեսակի հանցավոր արարքների համար մեղադրվող անձանց կալանավորում, ինչը նպա-

տակահարմար չէ ո՛չ տնտեսապես, ո՛չ էլ պատժական քաղաքականության տեսանկյունից. արարքների մի մասը նույնիսկ ազատագրկամեր չի պատժվում, այլ տուգանքով: Համարժեքությունը թելադրում է, որ եթե Սահմանադրությամբ սահմանված նպատակին, այսինքն՝ հանցագործի փախուստը կանխելուն հնարավոր է հասնել այլ ճանապարհներով, ապա հարկավոր է ընտրել արարքին համարժեք միջոցը, օրինակ՝ գրավը, ստորագրությունը չհեռանալու մասին և այլն:

Այդպիսով, համաչափության սկզբունքը պահանջում է օրենսդիրից չխախտել սահմանափակման չարաշահման արգելքը, իսկ դրա համար սահմանափակման միջոցներն ընտրելիս օրենսդիրը պետք է իրականացնի պարզաբանման եռափուլ գործընթաց

ա) պիտանի՞ է արդյոք ընտրված սահմանափակման միջոցն օրինական հասարակական շահերի (նպատակների) ապահովման համար,

բ) անհրաժե՞շտ է արդյոք ընտրված սահմանափակման միջոցը դրված հասարակական նպատակին հասնելու համար,

գ) համարժե՞ք է արդյոք օրենսդիրի ընտրած, թեկուզև պիտանի ու անհրաժեշտ, սահմանափակման միջոցն այն հասարակական շահին, որը բավարարվում է այդ միջոցի սահմանման օգնությամբ: Այսինքն՝ հանցավորության դեմ պայքարի նպատակը (շահը) նախնական կալանքի համատարած կիրառմամբ պե՞տք է արդյոք գերակշռի անձնական ազատության հիմնական իրավունքի նշանակությանը:

Հիմնական իրավունքների սահմանափակման որոշակիության սկզբունքի սահմանադրական ձևակերպումը պահանջում է, որ «հիմնական իրավունքները և ազատությունները սահմանափակելիս օրենքները պետք է սահմանեն այդ սահմանափակումների հիմքերը և ծավալը, լինեն բավարար չափով որոշակի, որպեսզի այդ իրավունքների և ազատությունների կրողները և հասցեատերերն ի վիճակի լինեն դրսևորելու համապատասխան վարքագիծ»: Սահմանադրական ամբարգրմամբ իրավական որոշակիության սկզբունքը դառնում է իրավական ակտերի սահմանադրականության որոշման չափանիշ:

Իրավական որոշակիության պահանջի իրականացման խնդրին բազմիցս անդրադարձել է ՀՀ սահմանադրական դատարանը, արտահայտելով իրավական հետևյալ դիրքորոշումը. «Որևէ իրավական նորմ չի կարող համարվել «օրենք», եթե այն չի համապատասխանում իրավական որոշակիության (res judicata) սկզբունքին, այսինքն՝ ձևակերպված չէ բավարար աստիճանի հստակությամբ, որը թույլ կտա քաղաքացուն դրա հետ համատեղելու իր վարքագիծը»: Մեկ այլ որոշմամբ ՀՀ սահմանադրական դատարանն ընդգծել է, որ «նորմը չի կարող համարվել «օրենք», եթե այն ձևակերպված չէ բավարար ճշգրտությամբ, որը թույլ կտա իրավաբանական և ֆիզիկական անձանց դրան համապատասխանեցնել իրենց վարքագիծը, նրանք պետք է հնարավորությո՞ւնը»:

յուն ունենան կանխատեսել այն հետևանքները, որոնք կարող է առաջացնել տվյալ գործողությունը»:

Իրավական որոշակիության պահանջից շեղումներ են ոչ միայն կոնկրետ օրենքի ոչ հստակ, երկիմաստ ձևակերպումները, այլև երկու տարբեր օրենքների հակասությունը, ինչը պայմաններ է ստեղծում դրանց կամայական մեկնաբանությունների համար, առաջացնում է հակասական, շիլաշփոթ իրավակիրառական պրակտիկա:

Հիմնական իրավունքների սահմանափակման սահմանադրական դրույթները՝ ամրագրված Սահմանադրության 76, 78, 79 հոդվածներում, սերտ համակարգային կապի մեջ են 81 հոդվածի 2-րդ մասի դրույթի հետ: Սահմանադրության 81 հոդվածի 2-րդ մասն ազդարարում է, որ հիմնական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակումները չեն կարող գերազանցել ՀՀ միջազգային պայմանագրերով սահմանված սահմանափակումները: Սահմանադրության 81 հոդվածի 2-րդ մասի կարգավորիչ դերը հասկանալու համար այն պետք է նախ դիտարկել Սահմանադրության նշված հոդվածների հետ համակարգային կապերում: Այդ հոդվածների համակարգային-համեմատական մեկնաբանությունը հնարավորություն է տալիս կառուցելու հետևյալ տրամաբանորեն փոխկապված իրավական դատողությունները:

Սահմանադրության 81 հոդվածի 2-րդ մասում նախատեսված դրույթի պարտավոր կողմը Հայաստանի Հանրապետությունն է՝ որպես պետություն: Պետությունն իրավունք ունի Սահմանադրությամբ սահմանված հիմքերով և միայն օրենքով սահմանափակել սահմանափակման ենթակա հիմնական իրավունքները և ազատությունները, սակայն այդ ընթացքում նա պարտավոր է կիրառել միայն Սահմանադրությամբ սահմանված սահմանափակման եղանակները՝ սահմանադրական սկզբունքների հիման վրա: Այդ սահմանափակումները սակայն չեն կարող լինել ավելին, քան ՀՀ միջազգային պայմանագրերով նախատեսված սահմանափակումները: Պետության այդ պարտականությանը թղթակցում է անձանց իրավունքը՝ պահանջելու հիմնական իրավունքների ու ազատությունների սահմանափակման ներպետական ինստիտուտի և միջազգային պայմանագրերով սահմանված կարգի ու հիմքերի համապատասխանություն: Հակառակ դեպքում, այսինքն՝ միջազգային պարտավորությունները գերազանցելու միջոցով շեղումները հիմք են մարդու իրավունքների ու ազատությունների միջազգային մարմիններին դիմելու համար: «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը», «Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին համաձայնագիրը» և մի շարք այլ փաստաթղթեր օգտագործում են «սահմանափակում» եզրույթը: «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին համաձայնագիրը» օգտագործում է «պետությունների նահանջը իրենց պարտավորություններից» եզրույթը: «Մարդու իրավունքների և հիմնական ազատությունների պաշտ-

պանության մասին եվրոպական կոնվենցիան» օգտագործում է «սահմանափակում» և «նահանջը իրենց պարտավորություններից» եզրույթները՝ համարելով դրանք հավասարաթեք հասկացություններ:

«Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների մասին եվրոպական կոնվենցիայի» 15 հոդվածն արգելում է շեղվել կյանքի իրավունքից, խոշտանգումների և ստրկության արգելքներից, չկա հանցագործություն առանց օրենքի կամ միջազգային իրավունքի սկզբունքից:

«Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին դաշնագիրը (1966 թ.)» սահմանում է, որ պաշտոնապես հայտարարված, ազգի գոյությունը վտանգող հանրային արտակարգ դրության պայմաններում մասնակից պետությունները կարող են շեղվել դաշնագրով ստանձնած պարտավորություններից, սակայն խստորեն պահպանելով այն սահմանները, որոնք անհրաժեշտ են և բխում են կոնկրետ իրավիճակից: Նման շեղումները չպետք է հակասեն պետության այլ միջազգային պարտավորություններին (օրինակ՝ միջազգային մարդասիրական իրավունքի ժնկյան նորմերին) և չպետք է ներառեն միայն ռասայի, մաշկի գույնի, սեռի, լեզվի, կրոնի կամ սոցիալական ծագման վրա հիմնված խտրականություն (հոդված 4): Դաշնագրի պաշտոնական մեկնաբանություններում նկարագրվում են այն պահանջները, որոնք ներկայացվում են հանրային արտակարգ դրությանը: Ոչ բոլոր «արտակարգ իրավիճակներն» են, որ կարող են պետություններին հնարավորություն տալ վերապահումներ կատարելու իրենց ստանձնած միջազգային պարտավորություններից: Արտակարգ իրավիճակն այնպիսի իրական կամ սպառնացող բացառիկ հանրային վտանգի, ճգնաժամի իրավիճակ է, որը ազդում է երկրի կամ տվյալ վայրի ողջ բնակչության վրա, և իրենից ներկայացնում է վտանգ հասարակության կազմակերպված կյանքի համար: Պետությունները ցանկացած իրավիճակում չեն կարող շեղվել դաշնագրով ամրագրված՝ կյանքի խոշտանգումներից, անմարդկային և արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքից և պատժից ազատ լինելու, ստրկությունից ազատ լինելու, մտքի, խղճի և կրոնի ազատության, ցանկացած վայրում իրավունքի առջև որպես անձ ճանաչվելու իրավունքներից, ինչպես նաև պայմանագիրը կատարելու անկարողության համար ազատությունից զրկելու, վատթարացնող քրեական իրավունքի հետադարձ կիրառման արգելքներից:

Բանալի բառեր – *Սահմանադրություն, իրավունքների կենսագործում, կառուցակարգ, անմիջական գործողություն, իրավունքների սահմանափակում, որոշակիություն, համաչափություն, պիտանի, անհրաժեշտ, էության անխախտելիություն*

АРТУР ВАГАРՅАН – *Конституционные нововведения в механизмах реализации и ограничения прав и свобод человека (системное и формально-юридическое толкование).* – В статье рассматриваются положения Конституции

РА в редакции 2015 г. – нововведения в механизмах реализации и ограничения прав и свобод человека. Через системное и формально-юридическое толкование раскрываются содержание таких конституционных понятий, как необходимые для эффективной реализации прав и свобод, организационные механизмы и процедуры, нерушимость сущности положений об основных правах и свободах, соразмерность и определённость их ограничения. Эти нововведения – важные конституционно-правовые гарантии для защиты основных прав.

Ключевые слова: *реализация прав, непосредственное действие, ограничения прав, определённость, соразмерность, пригодность, необходимость, нерушимость сущности*

ARTUR VAGHARSHYAN – *Constitutional Innovations in the Mechanisms of Implementation and Limitation of Human Rights and Freedoms (Systemic and Formal Legal Interpretation)*. – The legal provisions of the Republic of Armenia Constitution with amendments from 2015, which are innovations in regard to the mechanisms of implementation and limitation of human rights and freedoms, are discussed in the Article. In this context, the constitutional concepts “organizational mechanisms and procedures necessary for the effective exercise of rights and freedoms”, “inviolability of the essence of the provisions on fundamental rights and freedoms”, “proportionality of the limitation” and “certainty of the limitation” are interpreted in the systemic and formal legal sense. These innovations in the institutes of the fundamental rights and freedoms are foreseen as important constitutional-legal guarantees for the protection of the basic rights.

Key words: *Constitution, implementation of rights, mechanism, direct action, limitations of rights, certainty, proportionality, suitable, necessary, inviolability of the essence*